

**ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ:  
ДАМУ ҮРДІСТЕРІ, ЕСІМДЕР  
МЕН ОҚИҒАЛАР**

УДК 821.512.122.0

ББК 83.3 (5 қаз)

Қ

**ҚР БҒМ Ғылым комитеті М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының Ғылыми кеңесі шешімімен баспаға ұсынылған.**

**Кітап ҚР БҒМ ҒК гранттық қаржыландыруы аясында жүзеге асырылған ғылыми-зерттеу жобасы нәтижелері бойынша дайындалған (мемтіркеу №0115PK01688)**

**Редакциялық алқа:**

Қалижанов У.Қ. – филол.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі, Қирабаев С.С. – филол.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі, Елеуқенов Ш.Р. – филол.ғ.д., Орда Г.Ж. – филол.ғ.д. (жауапты редактор), Қалиева А.Қ. – филол.ғ.к.,

**Жауапты шығарушы:**

Құдайбергенов Н., гуманитарлық ғылымдар магистрі

**Пікір жазғандар:**

Ісімақова А.С., филология ғылымдарының докторы, профессор.

Рахымжанов К., филология ғылымдарының кандидаты

**Қ Қазіргі қазақ әдебиеті: даму үрдістері, есімдер мен оқиғалар: Ұжымдық монография.** – Алматы: “Print express”, 2017. – 510 б.

**ISBN 978-601-80687-9-9**

Ұжымдық монографияда тәуелсіздік тұсындағы қазақ әдебиетінің даму бағыттары зерттелген. Тәуелсіздік тұсындағы қазақ әдебиеті туралы зерттеулер кейінгі жылдары жазылған шығармаларда қаламгерлердің негізінен тарихымызды түгендеуге бет бұруын танытса, шығармашылық портреттер бүгінгі ұлттық әдебиеттің аяқ алысын бағамдайды. Зерттеушілер қазіргі қазақ әдебиетінің қол жеткізген көркемдік-эстетикалық жетістіктерін жекелеген қаламгерлердің шығармалары арқылы саралаған.

Кітап әдебиеттанушы ғалымдар мен PhD докторанттарға, магистранттар мен жоғары оқу орындарының студенттеріне және ұлт әдебиеті мен тарихын білгісі келетін әдебиет сүйер қауымға арналған.

**ISBN 978-601-80687-9-9**

© М.Әуезов атындағы  
Әдебиет және өнер институты  
© «Print express» баспасы, 2017

## АЛҒЫСӨЗ

Халық тарихындағы тағылымды оқиғалар қашанда өнер арқылы ұрпақтан ұрпаққа мұра болып қалады. Халық өмірінің белді кезеңдері, дәуір тудырған әлеуметтік, қоғамдық-саяси тартыстар, психологиялық шытырман ахуалдар көркем әдебиетке де негіз болатыны белгілі. Осы тұрғыдан келгенде, әдебиет ұлттық жадыны сақтау құралы ретінде аса маңызды қызмет атқарады.

Еліміздің тәуелсіздік алуы ұлттық әдеби өмір шежіресінде жаңа тарихи кезеңнің бастау алуына себеп болды. Қазіргі қазақ әдебиеті – көркем мазмұн мен пішін тұрғысында да, идеялық-концептуалдық тұрғыда да жаңарған, толысқан әдебиет. Ұлттық рухтың жаңғыруы әдеби әлемде игі өзгерістер мен құбылыстарға жол ашты. Егемендіктің жариялануы бұрынғы саяси идеологияның салдарынан бұрмаланған ұлт тарихын қайта зерделеуге, тарихтағы және жалпы руханияттағы (дін, тіл, мәдениет, әдебиет) ақтаңдақтардың орнын толтыруға мүмкіндік берді. Ұлттық әдебиеттің саясат құрсауынан (изоляциядан) босап, әлемдік әдеби кеңістікпен ықпалдастығы (интеграциясы) артуынан көркемдік даму арналарында әлемдік мегаүрдістердің әсер-ықпалы айқын аңғарыла бастады. Қазіргі таңда ұлттық сөз өнерінде дәстүрлі реализммен бірге өзге де модернистік, постмодернистік ағымдар мен құбылыстар қатар өмір сүре бастады. Бұл тұста заманауи әдебиеттің тақырыптық аясы айтарлықтай кеңейіп, бүгінгі қоғамның әлеуметтік проблемалары, жаңа заманның ұлт тыныс-тіршілігі алып келген жағымды-жағымсыз жаңалықтары және өзге сан салалы рухани-мәдени мәселелер қазіргі қазақ әдебиетінің өзекті тақырыптарына айналды. Олардың иерархиялық қатарынан елі мен жерін қорғаған халық қаһармандарын (хан, би, батыр т.б.), нарық пен демократия дәуірінің кері әсерінен қалыптасқан қоғам өкілдерін (қылмыскер, жезөкше, нашакор т.б.), тіпті мистикалық (елес, аруақ), діни-мифологиялық (періште, пайғамбар, Қыдыр т.б.) бейнелерді де кездестіруге болады. Бұл еңбекте заманауи әдеби үдерістегі осындай елеулі көркемдік өзгерістер мен жаңалықтардың орын алуы жан-жақты тұрғыдан ғылыми сараланып зерделенді. Қазіргі әдеби кейіпкерлер жүйесі де типологиялық тұрғыдан елеулі өзгерістерге ұшырады. Бұл тұста кеңестік идеология қалыптастырған жағымды, жағымсыз бейнелер

қатары жоғалып, кез келген кейіпкердің ет пен сүйектен жаралған пенде екенін қаламгерлер өз туындыларымен дәлелдеуге ден қойды. Сондықтан авторлар қауымы «Қазіргі қазақ әдебиеті: даму үрдістері, есімдер мен оқиғалар» атты ұжымдық монографияда соңғы ширек ғасырдағы ұлттық әдебиеттің қол жеткізген көркемдік-эстетикалық табыстары мен кемшін деген тұстарын жекелеген туындылар негізінде ғылыми саралады.

Елбасы Н.Ә.Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламасында алдағы уақытта атқарылатын мәселелерді санамалай келіп: «Алтыншыдан, ұлт мақтанышы біздің бұрынғы өткен батыр бабаларымыз, данагөй билеріміз бен жырауларымыз ғана болмауға тиіс. Мен бүгінгі замандастарымыздың жетістіктерінің тарихына да назар аударуды ұсынамын. Бұл идеяны «Қазақстандағы 100 жаңа есім» жобасы арқылы іске асырған жөн. Еліміздің Тәуелсіздік жылнамасы жазыла бастағанына небәрі 25 жыл болды. Бұл – тарих тұрғысынан қас қағым сәт десек те, еліміз үшін ғасырға бергісіз кезең. Әрине, жасалған жұмыстардың маңызы мен ауқымына ешбір күмән жоқ. Дегенмен, осы қыруар істі атқарған, ел дамуына зор үлес қосқан азаматтардың өздері мен олардың табысқа жету тарихы әдетте құрғақ фактілер мен цифрлардың тасасында қалып қояды. Шын мәнінде, Қазақстанның әрбір жетістігінің артында алуан түрлі тағдырлар тұр», – деген болатын.

Осы пікірге сүйенетін болсақ, қазіргі қазақ әдебиетіне бір топ жас қаламгерлер келіп қосылды. Ұлттық әдебиет жаңа кейіпкерлермен толықты. Ал, ақын-жазушылардың шығармаларын насихаттау, оларды оқырманға таныстыру – әдебиеттанушы-ғалымдардың міндеті. Ұсынылып отырған монографияда қазіргі әдебиеттің жетістіктері жан-жақты сараланып, ұлттық әдебиеттің қол жеткізген табыстары бағамдалған. Осы тұрғыдан келгенде, бұл еңбек болашақта жүзеге асатын «Қазақстандағы 100 жаңа есім» атты жобаның алғашқы баспалдағы болмақ.

Тәуелсіздік тұсындағы қазақ поэзиясын жаңа биікке көтерген Қ.Мырзалиев, Т.Молдағалиев, Ф.Оңғарсынова, М.Шаханов, К.Ахметова, С.Жиенбаев, И.Оразбаев, Т.Медетбеков сияқты ақындардың қатарын бүгінде Г.Салықбаева, С.Нұржанов, Б.Үсенов, Б.Жақыпов, Т.Көпбаев, Ж.Әскербекқызы, Т.Досымов, О.Тұржанова тәрізді ақындар толықтырды. Өткен ғасырдың

сексенінші жылдары әдебиетке келген бұл буын өкілдері бүгінде ұлттық поэзияны жаңа белеске көтеруде.

1991 жылы Кеңестік империяның таратылуы, Қазақстанның тәуелсіздігінің жариялауы қоғамның барлық саласына, соның ішінде ұлттық әдебиетке де өзінің оң ықпалын тигізді. Елміздің егемендік алуы ел басына күн туған қиын-қыстау заманда туған жерден үдере көшіп, әртүрлі себептермен шекаралас жатқан елдерде мекендеп қалған қандастарымыздың Отанына оралуына мүмкіндік туғызды. Осы уақыт аралығында Елбасының жүргізген көші-қон саясаты жырақта жүрген бауырларымыздың туған жерге оралуына жол ашты. Соңғы жиырма жылдан астам уақыт аралығында Өзбекстан, Қарақалпақстан, Қырғызстан, Монғолия, Қытай Халық Республикасы тәрізді елдерден туған жерге келген миллионнан астам бауырларымыз қоғамның әр саласында қызмет етіп жатса, олардың бір парасы ұлттық әдебиет төңірегінде өнімді еңбек етіп келеді. Сондай қаламгерлер қатарында Жақсылық Самитұлы, Зейнолла Сәнік, Тұрсынхан Зекенұлы, Тұрсынәлі Рыскелдиев, Армиябек Сағындықұлы, Алмасбек Ахметбек, Нұрхан Сұлтанбайұлы, Құл-Керім Елемес, Ерболат Баят, Дәулетбек Байтұрсынұлы, Бақытбек Бәмішұлы, Дүкен Мәсімханұлы, Ғалым Қалибекұлы, Бекқожа Жылқыбек, Иманғазы Нұрахметұлы, Ләззат Игісін, Мұрат Шаймаран, Мағиза Құнапияқызы тәрізді ақын-жазушылардың есімі соңғы ширек ғасырдағы ұлттық әдебиет туралы сөз еткенде аталуға тиіс. Тәуелсіздік тұсындағы қазақ әдебиетіне қосылған бұл жаңа есімдер ұлттық әдебиетті мазмұны мен түрі жағынан байытып, әр жанрға өз үлестерін қосып келеді.

Қазақ әдебиеті соңғы ширек ғасырда біраз белестерді бағындырды. Бұл тұстағы әдебиеттің негізгі жетістігінің бірі – бүгінгі тәуелсіздігіміз үшін жанкешті ерлік жасаған тарихи тұлғалардың көркем бейнесінің жасалуы. Олардың бірсыпырасына түркі дәуірінен Қазан төңкерісіне дейінгі аралықтағы айтулы оқиғалар мен сол сәтте үлкен қайрат көрсеткен тарихи тұлғалар, өнер иелерінің өмір жолы негіз болса, енді бірпарасына кеңестік дәуірде өмір сүрген, XX ғасырдың зобалаңдарын басынан өткізіп, кеңестік дәуірде отаршылдықпен күрескен, елі үшін жанын пида еткен абзал азаматтар өмірі арқау болды. Осылайша әдебиет жаңа тарихи оқиғалармен толықты. Ақын-жазушылар қазақтың

азаттығы жолында күрескен хандар, батырлар, бектер мен билер туралы шағын жанрдан бастап, кең құлашты эпикалық туындылар жазды.

Тәуелсіздік тұсындағы қазақ прозасына белсенді араласып жүрген Ш.Мұртаза, М.Мағауин, Қ.Жұмаділов, Т.Рыскелдиев, Ә.Сараев, Т.Тілеуханов, Т.Нұрмағамбетов, Ұ.Доспамбетов, Н.Дәутайұлы, Ә.Асқаров, С.Асылбек, Ж.Шаштайұлы, Р.Отарбаев, Қ.Түменбай, Н.Ақыш, М.Байғұт, К.Рахымжан, А.Кемелбаева, Ж.Қорғасбек, А.Алтай, Д.Амантай, Д.Рамазан тәрізді жазушылардың қатары Мәдина Омарова, Лира Қоныс, Мақсат Мәлік, Дархан Бейсенбек, Арман Әлмембет, Алмас Мырзахмет, Әлібек Байбол, Алмас Нүсіп, Әсем Қоспағарова, Үміт Зұлхарова, Мирас Мұқашев, Айнұр Шамшейтова, Аягүл Мантаева, Бейбіт Сарыбай, Ерболат Әбікенұлы, Мәлік Отарбай, Мәди Алжанбай, Қанат Әбілқайыр, Қанат Тілеухан, Нұрлан Қабдай, Мерей Қосын сынды жас жазушылармен толысты. Осылайша ұлттық әдебиетке жаңа есімдер келіп қосылды.

Бұл жылдары қазақ драматургиясы да жаңа тақырыптармен, жаңа образдармен толығып, театр сахналарынан ұлттық қаһармандар орын алды. Ә.Кекілбаев, Ш.Құсайынов, М.Байсеркенов, И.Оразбаев, Д.Исабеков, С.Жүнісов, И.Сапарбай, Р.Отарбаев, С.Тұрғынбек, Ә.Тарази, С.Балғабаев, С.Асылбекұлы, Р.Мұқанова, Н.Ораз, Д.Рамазан тәрізді драматургтер сақ патшайымы Тұмар, Бейбарыс сұлтан, Шыңғыс хан, Абылай хан, Махамбет, Кенесары тәрізді қазақ тарихынан үлкен орын алатын тарихи тұлғалардың, Ш.Құдайбердіұлы, Ж.Аймауытұлы, М.Жұмабайұлы, М.Шоқай, Т.Жүргенов сынды алаш арыстарының жарқын бейнесін жасады. Ұлттық драматургия XX ғасырдың жиыrmасыншы жылдарындағы жаппай ашаршылық, отызыншы жылдардағы жаппай қудалау, Алжирдегі аналар, Ұлы Отан соғысы жылдарындағы тыл өмірі, Семей полигоны, 1986 жылғы Желтоқсан көтерілісі тәрізді тың тақырыптармен толықты. Драматургтер бүгінгі өзіміз өмір сүріп отырған қоғамдағы махаббат, мәдениет пен өнер, өнер қайраткерлері, ұрылар мен нашакорлар өмірі арқылы ХХІ ғасырдың өзекті мәселелеріне жан бітірді.

Тәуелсіздік дәуір әдебиетіне тән негізгі көркемдік үрдістерді зерттеуде қазіргі қазақ әдебиетінің идеялық-эстетикалық

бағдарын, дәуірлік сипаттағы көркемдік концепцияларын айқындау мақсатында қазіргі ұлттық әдебиеттің дамуына елеулі үлес қосып жүрген ақын-жазушылардың шығармашылық портреті жасалды. Олардың қатарында Ш.Құмарова, Ш.Бейсенова, Б.Нұржеке, Р.Ниязбеков, Т.Нұрмағамбетов, С.Асылбеков, Д.Әшімханұлы, Қ.Түменбай, Қ.Жиенбай, Р.Отарбаев, Қ.Бегманов, Н.Ораз, С.Досжанова, Б.Жақып, С.Нұржан, Т.Көпбаев, М.Шаймаран, Ж.Әскербекқызы, Д.Рамазан, М.Райымбекұлы тәрізді қаламгерлерді атауға негіз бар.

Тәуелсіздік тұсындағы әдебиет 10 томдық «Қазақ әдебиетінің тарихы» атты кешенді еңбектің 10-томында, «XXI ғасырдағы қазақ әдебиеті» (2001-2011 жж.), «Қазіргі әдебиеттегі жалпыадамдық құндылықтар» атты М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының ғалымдары дайындаған ұжымдық еңбектерде біршама зерттелді. Бұл еңбекте бұған дейін арнайы зерттеу нысанына алынбаған қаламгерлер мен жекелеген шығармаларға баса назар аударылғандығын ескертеміз.

Зерттеуде бүгінгі әдебиеттегі реалистік, фантастикалық, діни мистикалық мазмұндағы туындылардың көркемдік-эстетикалық, танымдық, тағылымдық маңызына баға беруде тәуелсіздік дәуіріндегі қазақ әдебиетінің кейіпкерлер типологиясы ғылыми сараланып, тұлға концепциясы жан-жақты қарастырылды. Сондықтан мемлекеттік «Мәдени мұра», «Халық – тарих толқынында», «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламаларының талаптарына жауап беретін ұжымдық монографияны жоғары оқу орындарында қолдануға негіз бар.

Ұжымдық монографияны жазуға тәуелсіздік тұсындағы әдебиетті зерттеп жүрген белгілі әдебиеттанушы ғалым, ҚР ҰҒА академигі С.Қирабаев («Шәрбану Бейсенова»), филология ғылымдарының докторы Г.Орда («Алғысөз», «Қазіргі қазақ лирикасы», «Поэмадағы дәстүр ұласуы», «Прозадағы көркемдік ізденістер», «Бүгінгі драматургия», «Шәрбану Құмарова», «Бексұлтан Нұржеке», «Рафаэль Ниязбеков», «Тынымбай Нұрмағамбетов», «Серік Асылбеков», «Дидахмет Әшімханұлы», «Қуандық Түменбай», «Қуаныш Жиенбай», «Темірғали Көпбаев», «Маралтай Райымбекұлы»), филология ғылымдарының докторы Н.Ақыш («Нағашыбек Қапалбекұлы»), филология ғылымдарының кандидаты Ж.Мәмбетов («Қазіргі қазақ лирикасы», «Тынымбай

Нұрмағамбетов», «Бауыржан Жақып», «Светқали Нұржан», «Мұрат Шаймаран», «Жанат Әскербекқызы»), филология ғылымдарының кандидаты А.Қалиева («Думан Рамазан»), филология ғылымдарының кандидаты Е.Қаныкей («Прозадағы көркемдік ізденістер») және М.Тәшімова («Бүгінгі драматургия»), Ж.Сәрсенбаева («Поэмадағы дәстүр ұласуы»), Н.Құдайбергенов («Қазіргі қазақ лирикасы», «Бексұлтан Нұржеке», «Қасымхан Бегманов»), А.Ахметова («Прозадағы көркемдік ізденістер»), Е.Қуатбекұлы («Бақытбек Бәмішұлы»), А.Жұматаева («Рахымжан Отарбаев») тәрізді жас зерттеушілер қатысты.

***Гүлжанан ОРДА, филология ғылымдарының докторы,  
қауымдастырылған профессор***



## ДИДАХМЕТ ӘШІМХАНҰЛЫ

(10.06.1950 – 23.05.2015)

Дидахмет Әшімханұлы 1950 жылдың 10 маусымында Шығыс Қазақстан облысы, Катонқарағай ауданы, Жаңаұлгі ауылында дүниеге келген. Қазақ мемлекеттік университетінің журналистика факультетін бітірген соң (1978), еңбек жолын Шығыс Қазақстан облысы «Коммунизм туы» (1975-1976) газетінде бастады. Облыстық газеттен тәжірибе жинақтаған ол республикалық «Лениншіл жас» (1978) газетінде тілші, кейін «Қазақстан пионері» (қазіргі «Ұлан») (1978-1980), «Қазақ әдебиеті» (1980-1992) газеттерінде бөлім меңгерушісі, «Заман – Қазақстан» (1992-1993), халықаралық «Түркістан» (1994-2015) газеттерінде бас редактордың орынбасары қызметтерін атқарды.

1986 жылдан Қазақстан Жазушылар одағының және Қазақстан Журналистер одағының мүшесі, халықаралық «Алаш» әдеби сыйлығының лауреаты, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері. 2003 жылдан өмірінің соңына дейін «Ел-шежіре» қоғамдық қорының президенті, «Алаш» баспасының директоры қызметтерін атқарды.

Жазушы-журналист ұлттық әдебиеттің қоржынын әр жылдары «Аққабаның толқыны» (1981), «Он бірінші күз» (1987), «Каменная падь» (1990), «Жер аңсаған сары атан» (1998), «Самырсын сазы» (2000), «Әңгіме емес әңгімелер» (2004) тәрізді әңгімелер мен хикаяттар, публицистикалық шығармалармен байытты.

Төл туындылары өзбек, қырғыз, қытай, моңғол, орыс, украин, мари тілдеріне аударылса, А.Курчаткин, Т.Минулмен, А.Аширов, Х.Абдуллин, П.Пурзверу, тағы басқа қаламгерлердің шығармаларын қазақ тілінде сөйлетіп, көркем аудармаға өз үлесін қосты.

\* \* \*

Әдебиетке жиырмасыншы ғасырдың 70-80 жылдары келген қаламгер қаламынан туған туындылар оның проза мен публицистикаға қатар қалам тербегенін аңғартады. Қай жанрда жазса да қазақ халқының жоғын жоқтап, мұңын мұңдаған ол

қоғамның көкейкесті мәселелерін көтере білді. Облыстық газетте тәжірибе жинақтаған ол алғашқы «Жетпіс апа» әңгімесінен бастап өзінің суреткерлік қырын танытты. Ол жөнінде автор: «О бастан әдебиеттен тандап алған жанрым – әңгіме. Шындығында, таңдайын дегем жоқ, үйренейін деп бастап едім, үйренген соң қалай бауыр басып кеткенімді білмеймін. Кейін... роман деп қолға алғаным да, повесть деп бастағаным да әңгіме боп шыға келетін болды», – дейді [1, 4]. Айтса айтқандай, ол – әдебиетте шағын жанрдың шебері ретінде танылған жазушы.

Алғашқы «Жетпіс апа» әңгімесіне Ұлы Отан соғысы салған жазылмас жараның тағы бір шындығы арқау болған. Бір жерден түтін түтейік деген інісі Хамитке Жетпіс апаның: «Жоқ, – деді жетпіс апа, – сенің орның бір төбе. Жеркепеде отырсам да, мен де бір шаңырақпын. Бұл ауылға келін болып түскенде осы үйде бетім ашылған. Жетпісіме қанат байлаған да осы үй. Топырағы торқа болғыр кешегі жезденді де мәңгіге шығарып салған осы қара шаңырақ. Бір ұрпақтың түтінін өшір дегенің бе?» [2, 203], – деген сөзінен қазақ халқындағы қара шаңыраққа деген үлкен құрмет аңғарылса, Жетпіс апаның азан шақырып қойған Камила атының ұмытылып кетуі – қазақ халқының адамның жеке болмысына, іс-әрекетіне қарап ат қойғыштығын байқатады.

Кебенек киіп кеткен баласы Жетпісті өмір бойы күткен кейуананың тіршілігінен екі нәрсені ұғуға болады. Оның біріншісі – өле өлгенше бір әулет шаңырағының түтінін түтетіп өткен қазақтың қайран аналарының төзімділігі, екіншісі – қазаны дер кезінде жеткізу керектігі. Кезінде інісінің Жетпістен келген қара қағазды бермей қалуы не нәрсені де дер кезінде айту қажеттігін көрсетеді.

«Зауал» әңгімесіне Мұзбелдің ең биік шыңы Дарадағы қайғылы оқиға негіз болған. Кәрім мен Кемел аңшылардың тірлігімен автор біреуге ор қазғанның өзі соған түсетінін нанымды бейнелеген. Кемелге көмек қолын созбаған жанның өзі де сол шыңнан құлап мерт болуы пенделер арасындағы бақастықты әшкерелеп тұрса, «Жалғанда жолың болмас сенің» дейтін Кәрімнің өзі құздан құлап өлуі «Жақсы сөз – жарым ырыс» екенін ойға салады.

«Жұлдызды белбеу» әңгімесіне Сарымсақтыдағы Мырзабек нағашысының әскерден келгенін естіген Тәмпіштің қыстың көзі қырауда бірнеше шақырым жүріп жұлдызды белбеуді алуға келген оқиғасы негіз болған. Бір күн бұрын машинада орын жоқ деп тастап кеткен Мықты ағасының артынан жаяу шыққан баланың аң-құсқа жем болмай, жол азабын тартып нағашысының үйіне жетуі, барған бойда қолына түскен белбеуден қас пен көздің арасында айырылып қалуы адамның айтқаны емес, Алланың қалауы болатынын көрсетеді. Жазушы осы оқиға арқылы жұлдызды белбеудің құны балалар арасында өте жоғары болғанын нанымды бейнелесе, «Шымырбайдың шындығында» қазақ радиосынан Шымырбай қойшы туралы берілген журналист Сағидолла Болатжановтың очеркінен дамыта суреттеу мен асыра әсірелеуді көреміз. «Тон» әңгімесіне қайырымдылығы үшін өмір бойы азап шеккен Жоламан қойшының тоны жүрегіне тоң болып қатқаны негіз болса, «Тасқала» әңгімесінен қалаға келген Сэнтайдың бір күнгі ит қорлығына, жөн сұрар адам таппай далада түнеп шыққанына қанығамыз. Қазақша бір ауыз сөз білмейтін қала қазақтарынан қайыр таппай, бір кезде қазақ ауылында тұрған Кирилл атты орыс шалынан қайырымдылық көрген Сэнтай үшін тасқаланың адамдары да қара тас секілді көрінуі заңдылық. Жазушы адам аяғымен таптауға болмайтын көк шөптің үстінде ойкастап жүрген иттің саруымен қалалықтарға екі аяқты адамнан гөрі иттің артық саналатынын көрсеткен.

«Естірту» әңгімесінен құрдастар арасындағы қалжың менмұндалайды. Тоқсаныншы жылдары жұмыссыз қалғандардың сауда-саттықпен айналысып көзін тапқандары кәсіпкер болып кетті де, жолын білмегендер барынан айырылып, банкрот болғаны өмірден белгілі. Міне, сол тұста Ресей асып кәсіп іздеген Кәкімнің Әлиханға жазған хатынан оның азапты өмірі байқалады. Жырақта жүріп өліп қалам ба деп қорыққан ол досы Әлиханға менің мәйітімді алып кету үшін 220 мың керек, ал 50 мың салса, өзім барам деуінен құрдастар арасындағы қазақы қалжыңды көрсек, хат соңында көрсетілген уақыт пен мекенжай оқиғаның өмірден алынған нақтылығын, деректілігін байқатады.

«Дәме» әңгімесіне шағын кәсіп иесі Естай Нұркеновичтің қол астындағы қызметкерлерге көңіл аудармауы, хатшысы Қыдырбаеваның үйге қонаққа шақырғандығын жеңілдік деп

ойласа, ештеңеден хабары жоқ қыздың бүкіл ұжымды қонақасы беруге шақырғаны күлкі үйіреді. Әйелі шипажайдан қайтарда туған-туыстарын аралап кешіккен бастықтың хатшысына жігітшілік жасамақ болған ойынан өзі ұялуы жігіт-желеңдердің қыз-қырқынды қия жібермейтіні аңғарылса, «Ағайындар» әңгімесіндегі ағайынды Дүйсен, Сейсен, Бейсен арасындағы оқиғалардан әр шаңырақтың өз тіршілігі, өз қажеті болатынын байқау оңай. Ұзақ сапарға жүргелі отырған інісін шығарып салуға жарамай, әйелін тасып жүрген ағасы Сейсеннен көңілі суып келген Дүйсеннің ауылдағы Бейсен ағасының үйіндегі шайпауыз жеңгесі Бибіштен көңілі қалып қайтуы – «Бірге тумақ болғанмен, бірге жүрмек жоқ» екендігінің мысалы.

«Бәкең» әңгімесіне де ағайынды Бәкен мен Омаштың қызықты оқиғалары арқау болған. «Және менің білуімше, жалпы, адамдарды ел мен жер, ру мен жүз, ағайын-туыстық табыстырмайды, ең алдымен оларды мінез сәйкестігі, сосын мақсат бірлігі қосады. Бәкең мен Омашты да, міне, осындай мінез бен бірлік қосқан да, қосақтап қоя берген. Оған алғаш мұрындық болған да Бәкеңнің өзі...», – деген автор сөзінен ағайынды екі жігіттің бір-бірінен аумақ қалған ұқсастығын көруге болады. Інісін де өзі секілді шофердың оқуына түсіріп, қасына серік етіп алған ағасы мен інісі арасындағы оқиғалар автолавка жүргізген аңғал Бәкеңнің істі болуымен аяқталған. Адам баласының көңілін қалдырып, қолын қайтарып көрмеген Бәкеңнің әңгіме соңында ұзын жолдың бойында аяғын сүйреп басып, әрең келе жатқанына тап боламыз. Астында көлігі барда Бәкең болған жігіттің енді ешкімге керек болмай қалуы қиналтады. Әңгіменің соңында Заготконтордың директоры Тоқанның Бәкеңді көрмеген болып машинасымен зулап өте шығуы Бәкеңнің де дәурені біткенін меңзейді. Машинасы жүріп тұрғанда бір жанның көңілін қалдырмаған, Тоқанға жайлаудан қой алып келемін деп, жол апатына ұшыраған ақкөңіл жанның мүсәпір халін көргенде жаның ашиды. Автор осындай кереғар кейіпкерлердің әрекеттері арқылы «адам аласы ішінде» екенін есімізге салған.

«Тас монша» әңгімесінде еңбегі еш болған Әзімхан қойшымен қайта кезігеміз. Жыл сайын жайлауға шыққанда ағаштан монша салып жүретін Әзімханның жаз бойы бір тыным таппай салған тас моншасына бір түспей қоныс аударып, көшіп

бара жатуы адамнан малдың қамы артық болғанын Дөненбаевтың сөзі мен ісі растаса, «Аққабаның толқынындағы» Нұрлыбектің жайы мүлде бөлек. Ол – аңшылықты кәсіп етемін деп жүріп, аңқұстың терісіне құныққан тоғышар жан. Қымбат теріні саудалағаннан артық ештеңе жоқ деп түсінетін аңшының елден саяқ жүруі де содан.

«Ақшоқы» әңгімесінде өлім аузында жатқан Оқаспен кездесеміз. Қалада науқасы меңдеп жатқан жанның ұйықтаса – түсінен, ояу жүрсе – есінен шықпайтын Маралдыбұлақты шөліркей, аңсап сағынуынан туған жердің теңдесі жоқ құдіретін аңғарсақ, «Жо-жоқ, бәрібір өлімнен қорқуға болмайды!» Ол – хақ. Ол – Құдайдың ісі. Ерте ме, кеш пе, бұның да баратын жері сол ғой. Бірақ алатын жанын Құдай қинамай-ақ алса екен», – дейтін Оқастың пікірі өмір бар жерде өлімнің болатындығын есімізге салады. Алайда, автор айтары ол емес, әңгіменің идеясы жердің киесінде. Туған жерге жете алмай сал болып жатқан кейіпкердің негізгі кінәсы – әйелінің сөзіне еріп күйбең тіршіліктен шыға алмауы. Кіндік кескен жерін ұмытып, туған жерге жат болып кеткен замандастарына ой салған жазушы Оқасты Маралдыбұлақтың киесі ұрғанын: «Әттең-ай! Сол жолы Дүйсенмен бірге елге кетіп қалсам ғой, дәл мынадай күйге түсер ме едім», – деген сөзімен растайды. Тоғыз ай төсек тартып жатқан кейіпкерге тосыннан тиген екінші соққы – «Ақшоқының орыстар жағына қарап кетуі». Бұл – кейіпкердің соңғы үмітінің үзілуі еді.

«Құдайсыздар» әңгімесінде кеңестік дәуір тұсындағы Құдайсыз коммунистердің имансыздығына кезігеміз. Колхоз бастығы мен жандайшаптардың үйінде Құран ұстайтын, шешесі намаз оқитын Әзімханға шүйлігуі – өмірден алынған шындық.

«О, Құдай! – деді апам оның соңынан. – Маған осындай Құдайсыз ұл бердің, ана Сақыштай имансыз қыз бердің. Бірі алдындағы жайнамазға қарайды, бірі қолындағы жалғыз сиырға қарайды. Бүйтіп мені бұл екеуіне жалтандатып, қор қылып қойғанша, алмайсың ба, Құдай!» [1, 46], – деп зарлаған кейіпкердің жүзден асқан шағында күн құрғатпай жүн түтіп, намаз оқып отыруы – оның Алланың сүйген құлы екендігін көрсетсе, кішкентай баланы қорқытып Құранның бетіне кіш еткізіп жүрген Нұрым бастаған комсомолдар кешегі коммунистік партияның Құдайсыз өскен жандайшаптары еді.

Намаз оқу мен жүн түтуін қойған күні мәңгілік өмірге аттанып кеткен кемпірдің көзінің қарашығындай аялап сақтағаны – Құран кітап болатын. Оң жақта жатқанда баласы барып, өмір бойы сақтаған Құранды маңдайына тигізсе, арада қырық бес жыл өткенде көргенін істеген бала әкесінің маңдайына төс қалтасынан шыққан Партбилетін тигізді. Себебі, Әзімханның төс қалтасынан шыққаны – қызыл билет еді.

Қызыл сиыры барда сөзін өткізіп, ұлдың да, қыздың да қолына қарамаған кемпірдің сиырынан айырылған соң, ұлға да, қызға да, келінге де керек болмай көзтүрткі болуы арқылы Құдайсыз өсіп келе жатқандардың пиғылының бұзылуы нанымды суреттелген. Жазушы осылайша үш ұрпақтың өмірімен қазақ халқының басынан өткен тарихынан сыр шерткен.

Жазушы кезінде: «Көкіректеріңізге өмір шөлі қанбас Сағыныш, жүректеріңізге қанша сүйсе де, құмары басылмас Сүйіспеншілік тілеймін. Өйткені... Құдай дегеніміз – Сүйіспеншілік қой!..» [1, 10] – деген еді. Өзі айтқандай, ол замандастарына Аллаға сүйіспеншілік болған жерде бәрі оңынан болатындығын, оны мойындамаған жерде оның құрығы ұзын екендігін, екі аяқты пенделердің одан құтыла алмайтындығын «Құдайсыздар» әңгімесінде есімізге салады. Атеизм идеологиясымен тәрбиеленген буынның ұрпақтары бүгінгі таңға дейін Құдайсыз өсіп келе жатқаны қазіргі біз өмір сүріп отырған тәуелсіз Қазақстанның өзекті мәселесі екенін есімізге алатын болсақ, жазушы шағын шығармасына осындай көкейкесті мәселені арқау еткені байқалады.

«Тасқорым» әңгімесінде бес жыл қатар қонған Әзімхан қойшы мен Жаппас бақташы арасындағы бітпейтін бақталастық пен күнестікті олардың тіршілігімен бейнелеген. Әңгімеге Тасқорымның тұсындағы үлкен тас негіз болған. Кезінде Әзімханға көмектесіп, жолдан алып тастауға құлқы болмаған Жаппастың аты сол тасқа сүрініп құлап, қарға-құзғынға жем болғаны бейнеленген. Әңгіменің идеясы – адамдардың пендешілігі мен тойымсыздығы. Әзімханнан палатканы қызғанып, оны алып кетпек болған Жаппастың астындағы атынан айырылуы оның пендешілігін, тойымсыздығын әшкерелеп тұр.

Алас тайпасы туралы аңызды арқау еткен «Жынды жел» әңгімесіне ұрпақ тәрбиесі негіз болған. Бір тайпаның көркейіп

дамуы да, оның азғындап жер бетінен жойылып кетуі де әйел-аналарға байланысты екенін көрсеткен жазушы ұлттың болашағына, ұрпақтың тәрбиесіне болашақ аналардың жауапты екендігін еске салуда есте жоқ ескі замандағы аңызға жан бітірген. «Ел боламын десең, бесігінді түзе» деп М.Әуезов айтқандай, ұлттығымызды сақтаудың көзі тал бесіктен басталатындығы рас.

\* \* \*

Д.Әшімханұлы – ұлттық әдебиетті шағын жанрларымен бірге «Жер аңсаған Сарыатан», «Он бірінші күз», «Босаға» атты ұштаған повестерімен байытқан жазушы. Оның шығармаларының дені ауыл өміріне арналғанмен тақырып жағынан бір-біріне мүлде ұқсамайды.

Мәселен, «Он бірінші күз» повесіне малшылардың тіршілігі негіз болған. Кеңестік дәуір тұсындағы жоспар қуған басшылардың, жыл он екі ай далада жүретін малшылардың тұрмыс-тіршілігіне көңіл бөлмейтіні, оларды адамның тағдыры емес, мал басы аландатыны шынайы бейнеленген. Жазушы жекелеген кейіпкерлердің тағдыр тауқыметі арқылы сол ортадағы қоғам тіршілігінен хабар беріп, негізгі оқиғаны орта мектепті кілең үздік бағамен тәмамдап, алтын медаль алған Бөкеннің төңірегінде өрбіткен. Жоғары оқу орнына түсе алмай қалатын медалист жігіттің өмірі сол тұстағы оқу-білім саласындағы келеңсіздіктерді әшкерелеп тұрғаны анық. Ол кезде мектепті медальмен бітіргендер алғашқы екі емтиханнан жақсы баға алмаса, байқаудан өте алмай қалатын. Біздің кейіпкеріміз де өзі жақсы білетін емтихан сұрақтарына керемет жауап бергенмен, аты-жөні алдын ала дайындалған тізімде болмағандықтан, үштік бағаға ие болады. Жазушы мектепті жаңа бітірген жасөспірімдердің тағдырынан қалтаның түбін тескен қағаздардың құны жоғары екендігін, олардың жауабы үштен жоғары бағаланбайтындығына сыйғызған. Шалғайдағы ауыл мектебінен білім алған жігіттің арман қуып Алматы сынды үлкен қалаға келгенде маңдайы тасқа соғылады. Жазушы осы оқиға арқылы ел үміт артқан көзі ашық профессорлардың істеп отырғаны мынау болса, басқадан не үміт, не қайыр?! деген сауал тастайды.

Оқуға түсе алмай қалғанына намыстанып, қалаға кетпек болған оны совхоз директоры Тоқанның бір ауыз сөзі тоқтатып,

бір жыл шопанға көмекші болуға қалып қояды. Сол жылғы күз мұның өмірінен үлкен орын алғаны сонша, оны мәңгілік ұмыта алмасы анық. Ендеше, сол он бірінші күздегі оқиғаға оралып көрелік.

Зоотехник Жұмабектің өзінен басқаға мінгізбейтін сүліктей қара жорғасына шалмасын иіре лақтырып тұзақтағанда: «Жә, саған жорға не керек, өзің де жорға емессің бе? – деп, Тоқан ағай кеңк-кеңк күліп алды да, – Жасың қырықтан асқанда жорғаны қайтесің, Жұмаш? Мінсін де мына жастар...» [2, 60] – деп Бөкенге мінгізіп те жіберді. Арқасы тақтайдай, аяғын билей басатын, мойны доғаша иілген нағыз желмаяның үстіне қонған Бөкен сол бойы Кеңөрістің Бұлғындысайында отырған Жәмеш ағасына көмекші болып шыға келеді. Алыстан күз-шоқылары хас батырдай қасқая қалған Көксеңгірдің етегінде атасы зейнетке шыққанша беткейлі-сайлы мол аңғардың қай аңғарында қой бағып, қай төскейінде қозы жамыратпады?

Жәмештің жаз бойы қойларды сайдағы асты бырш-бырш езілген сасық сазға қамап, шетінен ақсақ-тоқсақ, көтерем етіп отырғанын жазушы былай суреттейді: «Көзі қара сазды бырш-бырш езген қаптаған қара тұяқтарда. Қара тұяқтардың сояудай басы қайқайып, бақайларымен қоса добалдай-добалдай боп ісіп-кеуіп кеткен. Сол шіріген тұяқтарын қаттырақ басуға қорғанып, бейшара қойлар шетінен қиралаң қағады, бастары қақшандап, екі аттап, бір тоқтайды. Неткен аяусыздық десеңші! Шетінен ақсақ, шетінен арық. Бірінің арқасы, бірінің құйрығы құрттаған. Осындай ит өлексе ететіндей, жарықтық, бұлардың не жазығы бар еді! Жоқ, бұны қолға алмай болмас!...[1, 73].

«Жамбыл» совхозына көтерем көк сиырын жетелеп келіп, бір отар қой алған Жәмештің бес жылда құны бес мың тұратын қып-қызыл «Запорожецті» тізгіндеуін ел сан-саққа жүгіртсе, көмекші тұрақтамайтын қойшының мән-жайына Бөкен арқылы қаныға түсеміз.

Қаладан тауы шағылып қайтқан жігіттің малшылар өмірінен көргені де аз емес. Қайда барса да сыбайлас-жемқорлықтың белең алғанына тап болған ол келесі жылы тарих факультетіне емес, заң факультетіне түсіп, қоғамға іріткі салып жүрген жылпос, алаяқтарды тізгіндеп, олардың қылмыстарын әшкерелеу керектігіне көзі жетеді. Тарих пәнінің мұғалімі болып елге келіп



бала оқытқаннан гөрі, заң орнында қызмет істеп, жазықсыз жаза тартқан жандардың күнәсіз екендіктерін дәлеледеудің әлдеқайда қажеттілігі артып тұрған қоғамда өмір сүріп жатқанын түсінген Есілбеков Бөкенді енді Қасым ағайы тәрізді ешкім де «Ой, азамат!», «Айналайын!» деп маңдайынан сипамайтыны анық. Медициналық институтты үшінші курсынан тастап, Ауыл шаруашылығы институтының агрофагіне түсетін Тоқан ағасы тәрізді бұл да ҚазПИ-дің тарих факультетіне келесі жылы қайта баруы неғайбіл.

Бұл повесте мектеп жасында жүрген балалардың қоғам жайындағы қалыптаспаған түсінігінің өздері өмірге араласқан соң толығы түсетіндігі Бөкен бейнесі арқылы ашылған. Аңқау да аңғал баланың тірлігі бірде «балалы үйдің ұрлығы жатпайтынын» еске салса, енді бірде әділет іздеп шарқ ұрғанына тап боламыз.

«Жер аңсаған Сарыатан» повесі: «...Ұшы-қиырсыз сары дала. Сары даланың бір ұшында – сары бел. Сары белдің бауыры – сағым ба, әлде шалқар көл. Шартабақ күн төбеде. Шалқыған ыстық жер-көкте. Табанын тасқа тілдіріп, жанарын жасқа жудырып, маңдайын жел күнсітіп, таңдайын шөл қаңсытып, сар желіп келеді Сарыатан. Таусылмайды сары дала, жеткізбейді сары бел. Сары белдің ар жағы – бота күнгі мекен. Бота күнгі мекенін боздап іздеп келеді, жүректегі бар шерін қозғап, іздеп келеді» [2, 20], – деген үзіндімен басталып, осы жолдармен аяқталған. Автор осы жолдарды бір шығармада бірнеше рет қайталау арқылы оған көңіл аударуға ден қойған. Ол – туған жерге, ата қонысқа деген шексіз де телегей түпсіз сағыныш. Жазушы өз сөзінде: «Ұлтты ұлт ретінде ұстап тұратын төрт қазық бар: тілі, жері, саны, салт-дәстүрі. Бұлар қай ұлтқа болмасын аса қымбат та қастерлі дүние. Дегенмен... қазақ үшін жөні тіптен бөлек...» [1, 5] – деген болатын. Сондықтан да оның шығармаларынан осы мәселелер басты орын алады. Аталған шығармаға аталған төрт қазықтың бірі – туған жер негіз болып отыр. Негізгі оқиға: «Аға-ау, сорладым ғой!.. Шынымен, сорлап қалдым ғой!.. Күреңқасқа ерін сындырып тастапты...» – деп, сырттан ендіге кірген Қожықтың еңкілдеп жылауымен басталады. Иә, оның ердің екі қапталы сынғанына осыншама езіліп отырғаны оқырманға да ерсі көрінері рас. Алайда, ұзақ сапарға жиналып жатқан жүргіншінің атқа ерсіз жайдақ мінуі оңай шаруа емес.

«Сен мені тастап кетпейсің ғой, а?! Тастамаймын деші, аға», – деп егілген Қожық пен «Өй, ынжық! Ақжол тілеп алысқа аттанғалы тұрғанда, әкесі өлгендей өкіруін бұның!..» – дейтін Есберген арасындағы диалогтің өзі-ақ олар туралы толыққанды мағлұмат береді. Он жасына дейін Метрейдің шошқасын баққан Қожықты Есбергеннің бауырына басқанына да он бес жылдың жүзі болған. «Қалай сені мына иен тауда иттей ұлытып жалғыз тастап кетем мен?!» деген сөзіне қарағанда оларды Құдай айырмаса, адам айырмайтыны белгілі. Бөренелерден қиып жасаған жатаған үйшікті мекен еткен бұл екеуінен басқа иен тауда тірі пенденің жоқ екені белгілі.

Лирикалық шегініс арқылы иен тауда қалған екі кейіпкердің өмір тарихы толығып, олардың өскен ортасы туралы толыққанды мәлімет беріледі. Қолына мылтық ұстаған аңшы жігіттің сүйген қызы Ғазизаны әкесінің батасымен қасына алып, елден үдере көшіп кетуі ел қынадай қырылған ашаршылықтан хабар береді. Қиын-қыстау кездерде туған жерден қоныс аударған Есбергеннің жер ортасы жастан ауғанда туған жерге бет түзегенімен, оның алдынан ешкімнің күтіп отырмағаны белгілі. Көзкөргендердің қалмағанын білгенмен, сүйегінің жат жерде қалуынан, кемпірі мен баласының қасында бір төмпешік болудан гөрі туған жерге жетіп жығылғанды мақсат етуі – туған жерге деген шексіз құштарлықтың белгісі. Жиырма жылдан аса қоныс тепкен қарашаңырағын, жар сүйіп, бала құшқан құтты шаңырағын тастап кету оған да оңай еместігі қуықтай ғана бөлменің әр қуысын адақтап, ішке қарай қайта-қайта мойын бұра бергенімен нанымды суреттелген. Көкентауда жүргенмен көз ұшындағы өркеш-өркеш тауларға әлсін-әлсін сүзіліп қарай беретін Есбергеннің көз алдынан Бұқтырманың сұлу көркі мен аузынан жағасындағы мойылдардың дәмі кеткен емес.

Ал Қожықтың жайы мүлде бөлек. Оны Есбергеннің мына сөздерінен аңғаруға болады: «Қожық, – деді Есберген оны сынамақ болып. – Мен болсам, атақонысымды іздеп барам. Ол жерде әкемнен қалған із бар, шешемнен қалған көз бар. Ал сенде ше? Ықылымда өткен батыр бабаң Көкеннен бастап, кешегі сері әкең Сейдәліге дейін анау қырдың басында – ескі қорымда жатыр. Мынау тауды Көкентау, іргедегі мына бұлақты Көкенбұлақ дейді. Бәрі де сенің ата-бабаң ат байлаған, қазық қаққан жер. Бұларды

сен қалай қиып кетесің? Қалмайсың ба осында? Мылтық, қақпан, керек-жарағыңды түгел тастап кетемін. Бірдеме етіп күнелтерсің өзіңше...» [1, 30]. Иә, Қожықтың ата-қонысы – Көкентау. Оның тарихы Есбергенге қарағанда өзгешелеу. Бір кездері батыр бабасы Көкеннен бастап мекен еткен жердің бүгінде Көкентау, Көкенбұлақ деп аталуы да содан. Алайда ата-баба қонысының Қожықтың қолынан шығып қалуына оның өзі емес, сері әкесі кінәлі еді. Серәлі серілік құрып, думандатып жүріп атақонысын бір уыс сөлкебай мен он бұлғынның терісіне Метрейге сатып жіберді. Кейін үйірлі жылқыны айдап келіп, қонысын қайта алмақ болғанда шұрайлы жер, шүйгінді қойнау-қолаттың қызығын көріп, торайларын қаптатып өсіріп отырған Метрей оны өзіне қызметші етіп алды. Туған жерді тастап кете алмай, осылайша бір күнде қожайынға малай болып шыға келген Сейдәлі серінің өзі өмірден өткен соң, баласы да оның қол астындағы малайы болып қалды. Міне, ес білгеннен Қожықтың көргені – Метрей мен оның қорсылдаған шошқалары. Жасы онға келгенде ғайыптан Есберген келіп, Метрейден Қожықты күдірдің шыбығына айырбастап алғаны бар. Текті әулеттің тұқымы екенін білетін Ақсопы шал Метрейге ауадай қажет болып тұрған осы бала үшін саудалаған болатын. Қазақстанға Кеңес үкіметі орнаған кезде кәмпескеден қашып, тауды сағалаған Метрейдің қазақтың сері жігітін алдап соғып, ата-қонысын сатып алып, енді мейманасы тасып отырысы мынау.

Қожықтың Есбергенге жата жабысып, онымен біраз жолға дейін еріп келгенмен, жол-жөнекей ойланып, кейін қайтуында үлкен сыр жатыр. Ақылы кіресілі-шығасылы болғанмен, оның да намысы бар. Бір жастан жаңа асқанда жасын түсіп мерт болған анасынан, жетіге толар-толмаста асқар таудай әкесінен айырылған Қожық ес білгелі Метрейдің шошқасын баққанымен оның да шыққан тегі тегін емес. Жол бойы өткен-кеткенді ойға алған Қожықты әкесінің Метрейдің үйіне келген орыстармен карта ойнап, астындағы күмістелген ерін, аяғындағы әмірқан етігін ұттырып алып, қатты қапаланғаны есіне түсті. Сонда әкемнің аяғына шәркей киіп отырып: «Ерден айырылдым – жайдақ болдым, етіктен айырылдым – маймақ болдым, жерден айырылдым – бейбақ болдым. Сірә, мен оңбайтын шығармын» дегені бүгін тақымым қажалып, құйрығым ойылып келе жатқанда есіме түсті. Таңертең жолға шықпай жатып

ерім сынды. Бұл жақсы ырым болмас, аға. Сосын... ата-баба жерін тастап кетсем, мен де оңбайтын шығармын?! Рұқсат берсең, мен кейін қайтайын, аға» [1, 47].

Шығармадан көзге түсетін бір жайт – наным-сенімдер туралы түсінік. Оның бірі – Қожықты асырап алған ерлі-зайыптыларға Алланың бала беруі. Яғни жетімді есіркесең – Жаратқанның пендесін жарылқайтындығы. Екінші бір мысалды туған жерін саудалаған Сейдәлінің трагедиялы өмірінен көрсек, үшіншісі – ұзақ сапарға шығарда ерінің сынғанын жаман ырымға санаған Қожықтың «ата-баба жерін тастап кетсем, мен де оңбайтын шығармын» деп кейін қайтуы.

Жазушы авторлық ұстанымды кейіпкер сөзімен бергенін мына мысалдан көруге болады: «Жерін сатқан, елін сатқан адамдар екі дүниеде оңа ма?! Немереге несібе, шөбереге нәпақа еді ғой Көкентау... Жоқ. Көкентауды ешкім алып кеткен жоқ. Сеніңдағы күнің туар бір кезде. Тарт, балам, туған жеріңе, қайт қалқам, Көкентауыңа! Менен рұқсат, қайыр-қош!» [1, 48]. Шығарманың негізгі идеясы да осы жолдарға сыйып тұр. Повестің басы мен аяғындағы «Табанын тасқа тілдіріп, жанарын жасқа жудырып, маңдайын жел күнсітіп, таңдайын шөл қаңсытып, сар желіп» туған жерге тартып бара жатқан Сарыатан Есберген мен Қожықтың кіндік қаны тамған ата қонысқа қарай желіп бара жатқанымен ұғындырылған. Шығарманың басында ұзақ сапарға жиналып жатқан Есбергенмен кездессек, соңында жарты жолдан кейін қайтқан Қожықтың ісі «Өзге елде сұлтан болғанша, өз елінде ұлтан бол» деген халық даналығына жан бітіріп тұр. Ата-баба қонысына бет түзеген кейіпкерлердің тірлігі туған жерге ту тігу керектігін ұғындырады.

«Босаға» атты повесін жазушы үштаған (триптих) деп атаған екен. Повестің мазмұнын үш оқиға құрағанмен, олардың орталық кейіпкері біреу. Сондықтан Телжан өмірінің әр кезеңінен алынған оқиғалар бір-бірінің заңды жалғасы болып табылады. Өңгімелердің барлығы да жоғалып бара жатқан жалпыадамдық құндылықтардан сыр шертеді. «Ақниет» әңгімесіне Терісбұлақ деген ну орманды, қойнау-қолаты мол аңғарды қоныс еткен малшылардың өмір-тіршілігі негіз болған. Телжанның әкесі – жаз жайлауда, қыс қыстауда жүз қаралы тайыншаның жем-суымен әлектеніп, көшіп жүретін малшы болғандықтан ауыл дегенді

көрген емес. Жазушы малшылардың жыл он екі айда бір толас таппайтын қым-қуыт тіршілігі арқылы олардың жанкешті тіршілігін, сол еңбектің өз дәрежесінде бағаланбайтындығын назарда ұстаған. Қабдеш мұғалім болмаса, баласының жетіге толғанынан хабарсыз әкені балаларының тағдырынан гөрі совхоз малының амандығы алаңдататыны рас. Көзден таса етсе, бір қараның құнын төлеу үшін бір жыл ақысыз еңбек ететінін білген ол малын бір күн де тастап кете алмайды. Ал, балалары мектепке он-он бес күн кешігіп баруына болады.

Кейіпкерлердің бір-біріне мүлде ұқсамайтын жандар екеніне қарап отырып, жазушының образ сомдаудағы шеберлігін тануға болады. Балаларының қай сыныпта оқитынын, қандай киім киетінін білмейтін Әзберген мен бөлесі Жоламан салыстыруға келмейтін кейіпкерлер. Жоламан – совхоздың кіріс-шығысын ғана емес, отбасының да есеп-қисабын санап үйренген бухгалтер. Оларға малшы бөлесінің баласынан гөрі, көтеріп келген тоқ қоржын ыстық. Құрт-ірімшігі мен ет-майы таусылған күні Телжанның да керегі шамалы. Сол тәрізді мектеп директоры мен Қабдеш мұғалім де екі әлемнен келген жандар тәрізді. Мектеп директорына керегі малшының баласы емес, оның соғымы болса, Қабдешті малшы балаларының болашағы көбірек алаңдатады. Авторлық ұстаным: «Менен ұялма. Әзеке, ұрпағыңнан ұял. Ұрпағыңның болашағынан ұял. Біз жетпеген биікке осылар жетсе бопты да», – дейтін Қабдеш мұғалімнің сөзіне сыйып тұр.

Ал «Жылыжайдың қияры» тарауында араға неше жыл салған соң, көпке белгілі болған талантты Телжан суретшімен қайта кезігіміз. Мұндағы оқиға қалада өтетіндіктен, біз енді қала тіршілігінен хабардар боламыз. Төртінші қабатта тұратын етегіне сүрінген жалғызбасты кемпірдің тағдыры арқылы қала тұрғындарының көкейкесті мәселелері суреттелген. Ұлды ұяға, қызды қияға қондырған кемпірдің балалары жоғары білікті қызметкерлер болғанмен, безбүйрек болып тәрбиеленуі өкінішті.

Жазушы аталған тарауларда бір отбасының тұрмыс-жағдайы арқылы сол тұстағы әлеуметтік мәселелерді көтерген. Бірінші тарауға малшылардың аянышты тұрмысы, екіншісіне бойдан күш-қуаты кеткенде ешкімге керексіз болып қалған қарияларға салынып жатқан Қарттар үйіне (пансионат) кез боламыз. Болашағымыз жастар екенін еске алатын болсақ, «Қарттары бар

үйдің – қазынасы бар» деген халық даналығын тәрк еткен қала жастарының адамгершіліктен жұрдай болуы – бір отбасының емес, бір ұлттың, қазақ қалқының қасіреті. Жазушы жекелеген кейіпкерлерін типтік бейнеге көтергенін инженер ұлы Рәш пен кандидат қызы Алмашқа керек болмай, төрт қабырғаға қарап қалған кейуана тіршілігіне сыйғызған. Авторлық ұстаным «Адамгершілік», – дейміз үздігіп. Адам болсақ, артымызға неге бір қайырылмаймыз? Адам болсақ, жыланның баласындай неге жан-жаққа зыта қашамыз туа сап?» деген кейіпкер сөзіне сыйып тұр.

«Сары самауыр» тарауына суретші Телжанның үйленгеннен кейінгі кезеңі арқау болған. Әжесінің бауырында өсіп, әкешесіне жат болып өскен титтей Айжанның ойларына тәнті боламыз. Гүлсанның: «Құдайым-ай, не бақша жоқ, не бағатын адам жоқ, осы қызды сүмендетіп сүйреумен-ақ жүйкем тозып біттім ғой», – деген сөзінен екі нәрсені аңғаруға болады. Оның біріншісі – Гүлсанның өз баласынан суынып қалғаны, екіншісі – үлкен қалалардағы балабақша мәселесі.

Жазушы Айжанның «Тарағым-ай!» деп үздігіп жылауына әжесіне деген сағынышты сыйғызса, тістері түсіп қалған мүйіз тарақты ескінің көзі ретінде алған. Ұлттық құндылықтарымыздың күн санап жоғалып бара жатуына әжесінің «Үйімнің берекесі, дастарханымның падишасы ғой» деп әспеттеген сары самауырының отқа балқып кетуі мысал. Өмір бойы оттығын бір үзбей, шайын бұрқылдатып қайнатып отыратын әжесінің сары самауырын іздеген Айжанның қала тіршілігіне, газбен қайнайтын шәйнектің шайына үйрене алмай жүргені де содан. Оны біреулер кемпірдің тәрбиесі деп ұғуы мүмкін, бірақ жазушы оны арамыздан күн санап азайып бара жатқан кейуаналармен бірге жоғалып бара жатқан ұлттық құндылықтарымыз ретінде суреттеген. Шәйнекті дәрет алатын құмған деп танитын қыздың «сыртқа су жылытып шықпаған адам харам болады», «самауыр – кісі шақырады, кісі – үйге ырыс-несібе шақырады» дейтін апасының сөздерін әкешесіне айтып отыруынан әжесінің тәлімін алған қыздың бойындағы ұлттық тәрбие байқалса, енесінің көзіндей болған самауырды отқа балқытып жіберген Гүлсанның газға қоятын шәйнектің орнына ток самауыр алып келсе де қыздарының бабын таппауы, токты үнемдеймін деп самауырды жалғамауы – қалалық жастардың ұлттық құндылықтардан айырыла бастауының көрінісі.

Автор Айжанның апасын, апасының иісі сіңген тарағын, сары самауырды іздеп қыстыға булығып жылауына ұлттық құндылықтарымыздың «алтын мүйізді киік әкелем деп кеткен» апасымен бірге кеткенін сыйғызған.

\* \* \*

Д.Әшімханұлы қаламынан туған публицистикалық шығармаларды да өз ішінен бірнеше топқа бөлуге негіз бар. Осы қатарда қаламгер қаламынан туған әдеби эсселердің алар орны ерекше. «Жүсіпбектің сыншылығы туралы» әдеби зерттеу еңбегі мен «Қара сөздің қайталанбас шебері», «Редактор-генератор», «Жауапты хатшы Жәмішев», «Мекемтас аға», «Профессор. Редактор. Корректор» тәрізді әдеби эсселерінде жекелеген қаламгерлердің шығармашылығы, азаматтық болмысы, өмір сүрген қоғамы, сол дәуірдің шындығы туралы толыққанды мәлімет алуға негіз бар. Қалихан Ысқақов туралы әдеби эссені оқып отырып жазушының әдебиетке келген алғашқы қадамы мен «Жетпіс апа» әңгімесінің тарихына қанық боламыз. Қалиханның өткір қайшысының тарауынан аман қалған әңгіменің жазушының кейінгі туындыларына үлгі болғаны анық. Д.Әшімханұлының тұңғыш қарлығашы жөнінде Қ.Ысқақов сол кезде: «Сырты сұлу болғанмен, ішінде бір түйір дәні жоқ нәрсеге мен уақытымды итрәсуа етпеймін. Ал сен шамаң келгенше ешкімге ұқсатпай жазасың. Біреулер айтпағанды айтқын келеді. Бұған қоса тіл білесің. Маған керегі – осы. Ал бұл жазғаныңды мен тек стилистикалық жағынан ғана қарап шықтым, түсіндің бе?» – деген болатын [1, 186]. Шебер қаламгердің стилистикалық сүзгісінен өткен Дидахметтің өзі де кейін ағасы тәрізді стилист болып шыға келгені жазған-сызғандарынан белгілі.

Сексенінші жылдардағы «Қазақ әдебиеті» газетінің бас редакторы Ш.Мұртаза туралы жазылған эссенің де қалам ұстаған жас қаламгерлерге берері көп. Газетте жарияланған ұлттың тілі мен рухы, ділі мен діні, тәрбиесі мен мәдениеті, тағдыры мен тарихы туралы өзекті мәселелерді көтерген ұлттық рухтағы мақалалардың кеңестік дәуір тұсында жеткілікті дәрежеде жарияланғандығы бас редактордың ерлігі екендігі нақты мысалдар төңірегінде өрбіген.

«Жауапты хатшы Жәмішев» эссесінде журналистикада оқитын студент жастардың іс-тәжірибеден (практика) өту үшін газеттерге барып, ысылып шығатындығына қанығамыз. Оны Д.Әшімханұлының «Коммунизм туы» газетіндегі Манап Салықбаев тәрізді «ұстараға» бергісіз ағасының бір жыл бойы иін қандырып дайын тауарды Алматыға жібергенде, «Қазақ әдебиеті» газетіндегі жауапты хатшы Әбіраш (Жамаладдин) Жәмішев деген қайшыдан қалай аман шыққанынан көруге болады. Мұндай естелік-эсселер мен өмірден жинақтаған тәжірибенің журналистиканың төңірегінде жүрген жастарға берері мол.

«Даму мен дағдарыс», «Ажалдың да адамға берері бар» тәрізді эсселерін проблемалы дүниелер қатарына жатқызсақ, «Жердің шеті бір сөгілмесін! Бір сөгілсе – жібек жіптей ыдырай беруі оңай ғой» [1, 403] дейтін журналистің жер тағдыры мен ел тағдыры туралы қазіргі қоғамдағы көкейкесті мәселелерді тарих, этнография, салт-дәстүр аясында көтерген «Өттен, сайлау», «Жалғыз бала», «Жерің – жүрегің», «Тәуелсіздікке тәуба», «Киелі өнер иелері» мақалаларын оның журналистикадағы батыл қадамдары деп айтуға болады.

Кезінде ол Әбіраш Жәмішев туралы: «Әбекең сияқты газетке жан-тәнімен берілген жанның көркем шығарманы да өндіріп жазуы – ЕРЛІК, тек қана ЕРЛІК дер едім», – деген-ді. Осы сөзді Дидахмет Әшімханұлының өзіне де қарата айтуға негіз бар. Алғашқы қадамынан бастап, журналистика мен прозаны қатар алып жүрген қаламгердің қаламынан туған повестер мен әңгімелер қазақ әдебиетінің аяқ алысын байқатумен бірге, жазушының жеке стильдік ерекшелігін танытты.

\* \* \*

Жоғарыда сөз болған шығармалардан көргеніміздей, Д.Әшімханұлы көркем шығармалары мен публицистикалық туындыларында жалпыадамзатқа ортақ құндылықтарды көтере білді. Жазушы туындыларының негізгі өзегі – ел тағдыры, жер тағдыры. Алас тайпасы тәрізді қазақтың азғындауынан қорыққан жазушы негізгі кейіпкерлерінің тағдыры арқылы мәңгілік мұраттарды насихаттады. Ана тілі жоғалса, ұлттығымыздан айырылатынымызға алаңдаған жазушы тіл мәселесін («Тасқала»),



жер киесі мен туған жердің құдіретін («Ақшоқы», «Жер аңсаған Сарыатан»), кеңестік дәуір тәрбиелеген имансыз ұрпақты («Құдайсыздар»), сыбайлас жемқорлықты («Он бірінші күз»), асыра сілтеуді («Шымырбайдың шындығы») ешқандай боямасыз, өмірден алынған қалпында нанымды бейнеледі.

Ауыл өмірі, соның ішінде қойшылардың қарбаласқан тіршілігін бүге-шүгесіне дейін зерттеген қаламгер туындыларынан көп орын алған да малшылар өмірі. Қойшы Әзімхан мен бақташы Жаппас («Тас монша», «Босаға»), радиодан өзі туралы берілген очерктен ұялған Шымырбай («Шымырбайдың шындығы»), жазықсыз қылмыскер атанған Жәмештер («Он бірінші күз») – бар өмірін мал соңында өткізген малсақ жандар. Ал, жеті жасқа толғанша жайлау мен қыстаудан басқа ел көрмеген Телжан («Босаға»), пендешіліктен аспайтын ағайынды Сейсен, Бейсен, Дүйсендер («Ағайындар»), аңқылдаған аңғал Бәкең («Бәкең»), кәсіпкер Естай Нұркенович («Дәме»), сыбайлас жемқорлықтың құрбаны болған Кәрібек («Жолдас генерал»), өмірін тау-тастың арасында өткізіп жатқан аңшы Нұрлыбек («Аққабаның толқыны»), Гагариннің космосқа ұшқан күніне қос терек отырғызған Наурызбек («Қос терек»), жер киесі ұрған Оқас («Ақшоқы»), құт-берекенің қадір-қасиетін түсінбейтін Гүлсан («Сары самауыр»), апасының көзіндей жоғалып бара жатқан құндылықтарды іздеп булығы жылайтын Айжан («Сары самауыр») – бәрі де өмірден алынған шынайы кейіпкерлер.

### ***Әдебиеттер:***

1. Әшімханұлы Д. Көптомдық шығармалар. Т.2. Ақшоқы. Әңгімелер мен әдеби эсселер, мақалалар. – Астана: Нұра-Астана, 2016. – 480 б.
2. Әшімханұлы Д. Көптомдық шығармалар. Т.1. Ақшоқы. Әңгімелер мен әдеби эсселер, мақалалар. – Астана: Нұра-Астана, 2015. – 480 б.

## МАЗМҰНЫ

|               |   |
|---------------|---|
| Алғысөз ..... | 3 |
|---------------|---|

### I БӨЛІМ

|                                     |     |
|-------------------------------------|-----|
| Қазіргі қазақ лирикасы .....        | 9   |
| Поэмадағы дәстүр ұласуы .....       | 77  |
| Прозадағы көркемдік ізденістер..... | 117 |
| Бүгінгі драматургия .....           | 169 |

### II БӨЛІМ

#### ӘДЕБИ ПОРТРЕТТЕР

|                              |     |
|------------------------------|-----|
| Шәрбану Құмарова .....       | 199 |
| Шәрбану Бейсенова .....      | 216 |
| Бексұлтан Нұржеке .....      | 232 |
| Рафаэль Ниязбеков .....      | 249 |
| Тынымбай Нұрмағамбетов ..... | 267 |
| Нағашыбек Қапалбекұлы.....   | 280 |
| Серік Асылбеков.....         | 294 |
| Дидахмет Әшімханұлы.....     | 313 |
| Қуаныш Жиенбай.....          | 330 |
| Қуандық Түменбай.....        | 347 |
| Рахымжан Отарбаев .....      | 362 |
| Қасымхан Бегманов.....       | 380 |
| Бақытбек Бәмішұлы.....       | 390 |
| Нұрғали Ораз.....            | 402 |
| Бауыржан Жақып.....          | 413 |
| Светқали Нұржан.....         | 428 |
| Темірғали Көпбаев.....       | 438 |
| Жанат Әскербекқызы.....      | 454 |
| Мұрат Шаймаран .....         | 467 |
| Думан Рамазан.....           | 480 |
| Маралтай Райымбекұлы.....    | 494 |

**ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ:  
ДАМУ ҮРДІСТЕРІ, ЕСІМДЕР  
МЕН ОҚИҒАЛАР**

Беттеу, дизайн Рык Л.А.

Басуға қол қойылды  
Офсетті қағаз 80 гр.,  
Формат 60x84<sup>1/16</sup>. Шартты баспа табак  
Таралымы 60 дана

**PRINT**  
ИЗДАТЕЛЬСТВО  
И ПОЛИГРАФИЯ **EXPRESS**

Алматы қаласы  
А.Байтұрсынов көшесі 85,  
Жамбыл көшесінен жоғары  
тел.: 292-10-95, 292-14-28  
e-mail: print\_express@bk.ru